

Ж. ЖАҚСЫЛЫҚОВА

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ОРНАТУДАҒЫ БАЗАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР
(КР ҰҒА академигі А.Н. Нысанбаев ұсынған)

Демократиялық қоғамның негізі, әрі оны қозғайтын күші, оның азаматтық қыры, құрылымы, әлеуметтік кеңістіктің бір бөлігі немесе 17-ғасырдан бері атальып келе жатқандай азаматтық қоғам. Азаматтық қоғамның орны мен рөлі елдін тәуелсіздігімен тікелей байланысты, тиісінше, әрбір адамның еркіндігімен, тәуелсіздігімен байланысты. Азаматтық қоғам мен азаматтық мәдениеттің терендігі мемлекеттілік пен экономикалық жағдайдың дәрежесін бағамдауға мүмкіндік береді.

Азаматтық қоғам өркениеттілік процестің занды нәтижесі, өйткені процесс кезінде бағыныштылар (поданные) азаматқа айналады. "Public sphere" қалыптасты – оның аумағында мемлекеттен тәуелсіз қоғамдық құрылымдар пайда болды. Ал мұндай құрылымдар еркін сайлаулар арқылы мемлекеттік билік институттарының нығаюына үлкен әсерін тигізді, тіпті негізгі рөл аткарды. Қоғамдық келісім арқылы табиғи құқықтардың іске асуы "азаматтық қоғам"мен "құқықтық мемлекетті" туғызды. Өркениетті дамудың осында тәртібі қоғамның осы уақыттағы азаматтық, мемлекеттік және экономикалық қырларын қалыптастыруды. "Өркениет" "азамат" және "азаматтық" үғымдарымен тікелей байланысты. Накты өркениет азаматтық қоғамның атрибуттарының толық дамуының арқасында өмірге келеді (civil rights, civil consciousness, civil culture, civil sense of duty, civil responsibility...). Және нағыз өркениетке жақындауда шешуші рөлді демократия аткарады. Р.Дарендорфтың пікірінше, "зан алдында бәрінін бірдей болуын біртіндеп қамтамасыз етегін, сондай-ақ, саяси тенденкті қалыптастыратын және саяси-зандық құқықтарды әлеуметтік құқықтармен байытатын демократия. Нәтижесінде түрлі кластар арасындағы күрестен тұратын қоғам азаматтар қоғамына айналады. Әрине, теңсіздік түбірімен жойылып кетпейді, бірақ барлығы үшін ортақ негіз пайда болады және өркениетті қоғамдық тұрмыс құруға мүмкіндік береді" [1].

"Азаматтық қоғам" – бұл тіршілік етудің метафорлық сипаттамасы, "индивидуалдің өздерінің жеке басының мақсаттарын жүзеге асырудың кимыл әрекеті" [2].

Ал, Ю.Резниктің ойынша, бұл "тәуелсіз, еркін тұлғалардың, олардың тенденцияларынан қорғалған үйымдарының қоғамы. Ол адамдар арасындағы әлеуметтік байланыстарды, адамдардың түрлі сұраныстары мен мұдделерін, құндылықтары мен мақсаттарын жүзеге асыратын бірлестіктері мен институттарын біріктіреді" [3].

Азаматтық қоғамда азаматтардың саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және басқа салалар бойынша еркіндігі, олардың занды құқықтары мен бостандығы бірінші кезекте тұрады. Әр азаматтың өзінің мұддесі үшін әрекеті жеке қимылдың арқасында да жүзеге асады, бірақ "төменнен" бастап құрылған үйымдардың, азаматтық қоғамның өртүрлі әлеуметтік институттарының аясында тиімдірек болады. Олар саяси партиялар мен көзғалыстар, коалициялар мен кәсіподақтар, өнер адамдары мен ғалымдардың қауымдастықтары, кәсіпке орай құрылған гильдиялар, тұтынушылар қоғамдары, ағартушылықпен айналысатын үйымдар, спорт клубтары, діни үйымдар, коллекционерлер бірлестігі т.б. Алайда кез келген қауымдастық азаматтық қоғамның институты болып есептелмейді. Себебі азаматтық қоғамның қызметі заң аясында жүреді, ал нормативті талаптарға жауап бермейтін бірлестіктердің әрекеті заңсыз. Олар, әрине, қылмыстық топтар, экстремистік қауымдар, жасырын жұмыс істейтін лас топтар. Өзінен басқаларды, қоғамды түгелімен мансұқ етуге тырысатындар [4].

Сонымен қатар, азаматтардың өздері жиналып емес, "жоғарыдан" құрылған guasi – азаматтық бірлестік те болады. Мұндай бірлестіктерді құрғандар мақсат, азаматтардың мұддесімен санасып, соның көрғау үшін деп декларативті түрді мәлімдейді. Оларды қалың көпшілік қолдамайды, бұл "саясаттың бет өлпеті" емес, "бет-өлпеттің саясаты" сияқты. Азаматтық қоғамның белгілі бір секторының мұн-мұқтажын жоқтау деген аты ғана, заты түк емес. "Сондыктан маңызды саяси текетірестер партиялық бағдарламалардың қарама-қарсы тұруы емес, накты бір тұлғалардың арасындағы кикілжің болып келеді" деп жазады ресейлік саясаттанушылар [5]. Ал бұл, демократияның табиғи дамуына үлкен кедері келтіреді, тиісінше, азаматтық қоғамның

орныгуын тежейді. Әйтсе де мұндай бірлестіктер демократиялық өзгерістерге алғашқы қадам жасау кезінде он ықпалын да тигізетінін айта кету керек.

Әлеуметтік жүйедегі азаматтық қоғамның рөлі, мүмкіндігі және ықпалы оның институттарының даму дәрежесіне тәуелді болуы, оның бүкіл кеңістігі public sphere-мен толтырылуы керек, олардың қызметіне азаматтарды көптеpt тарту қажет, бағдарламалық мақсаттарды айқын көрсетіп, әлеуметтік маныздыларына мән берген жөн, басты максат-міндеттер мен құндылықтарды жүзеге асыру жолында белсенді, әрі “біr жұдырық” қағидасын ұстau керек.

Азаматтық қоғам институттары қоғамдық саланың түрлі секторларын қамти отырып, түрлі позиция ұстанады. Тиісінше оппонент бола отырып, текетірек түрлі терендікпен түседі. Шынайы, әлеуметтік әртүрлілікті көрсететін идеялық плюрализм осылай туады. Егер оппоненттер біr-біrінің мұддесін түсініп, лайықты шешім табуға үмтүлышка негізделген “күрес” жүрсе, бұл қалыпты жағдай. Біrак азаматтық қоғамның барлық құштері - азаматтардың әртүрлі топтарының мұдделерін қорғайтындар, тенденцияларынан таймай, гуманистік базада кимылдаса ғана жол табылады.

Азаматтық “денені” қурайтын түрлі бөліктер арасындағы қарым-қатынас қарама-қарсылық пен құреспек, біrінің билік жүргізіп, екіншісінің “еziлуіне”, ұnsız қарсылыққа, қарулы қақтығысқа толы. Ал азаматтық қоғамның барлық құштерінің біrін-біrі түсініп, ен бастысы, барлығының тенеке екенін мойындағанына жүз жыл да болған жоқ. Біrак қарсылықтың жойқын күшін көрсеткен, күл-талқанын шығару процесстері көп болған, миллиондаған адамдарды шәйт еткен, өркениет құндылықтарын тәрк еткен 20-ғасырда түрлі халықаралық құжаттарда, өсіресе, адам құқықтары жөніндегі пактілерде әлемдік қауымдастық осы идеяны іске асыруға үмтүлатынын атап көрсетті. Әлеуметтік тәзімділіктің мағынасын теренінен түсініп, соны жасауға деген үмтүлыш байкалады.

Нагыз плюрализм дегеніміз – қоғамдағы барлық қозқарас пен позициялардың қоғамның өзіне міндетті түрде жария етілуі. Одан хабардар болуға аудиторияның барлық өкілдерінің мүмкіндігі болуы керек және қоғамдағы әрбіr тапталқылай алуы шарт (Олардың сұранысына, позициясына, мұдделеріне сәйкес). Бұл дұрыс шешім қабылдау үшін керек қадам. Бұл тұста

БАҚ – бұқаралық акпарат құралдарының әрекет ету мүмкін емес – түрлі көзқарастағы партиялардың позицияларын, сайлау алды тұжырымда-маларды және олардың қалай орындалып жатқанын бағалайтын мониторингті көрсететін салыстырмалы саралтама керек. Ал бұл міндетті журналистика орындан отыр ма? Жұмсақтып айтқанда, тиісті дәрежесінде емес. Ресейдің белгілі журналисті Александр Любимов: Біз, журналистер, саясаткерлерді “бетімен жібердік”, сайлау-алды бағдарламалардың қалай орындалып жатқанын кім төптіштеп сұрап жатыр, оның орнына “сіздің көнілінізге қайсысы жақын - Большой театр ма, Улкен теннис пе?” текстес сауал қоятын болдық. Ал журналистер қоғамдық құрылымның жаңа бағдарламалардау үшін керек, идеялар нарығын қалыптастырып, бағытты нұсқауы тиіс, – деп жазады [6].

Дж. Кин “Бұқаралық акпарат құралдары және демократия” деген кітабында былай деп жазады: сөйлегіш, бояуы түрлі, азаматтық қоғам біртұтас қалыпқа түсे алмайды. Онда үйлестіру нашар, өркім “әр жаққа” бұра тартады, қоғамды қурайтын институттар ашық текетіреседі. Өзін-өзі құлатып тынатын мұндай бастау демократиялық қоғамда плюрализмді жоқ қылуға бағытталған ауыр тиетін әрекеттер жасап, тәртіп орнатуға колайлы ете түседі [7]. Мұндай ескертуді көпте-ген зерттеушілер жасайды. “Плюрализм керек, алайда, демократия үшін қажетті жалғыз шарт емес” [8] – деп жазады С.Эрлих. Эрине, плюрализм мұдделер арасында консенсус табудың жолы екені рас, біrак бұл келесі сұрапты тузызады. Ал консенсус нақ қандай жолмен келеді?

Рас, ортақ тұжырымнан айнушылар ортақ пікірге үмтүлатындардың қасында әлсіз. Әйткені оларда тепе-тендік жоқ. Сондыктан, журналистер ой жүйесінің парадигмасын өзгертуі керек пе деген занды сауал туады.

Плюрализмнің қазіргі формасын жақтайтындар іштерінен монизмді қалап тұратыны жалған емес. Әйткені көзқарасты «өзінікі» және «дұрыс емес» деп екіге бөледі. Яғни көзқарас тартысы жүреді – женгендерінің пікірі монистикалық шешім болып табылады. Себебі шешімнің өзі біреу ғана болады. Біrак бұл алдын ала ойластырылған, бұқаралық акпарат құралдарының көбін бағындырып алған белгілі біr құштің таңған пікірі болмауы керек, кеңінен талқыланған, позицияларды жақындастыруға тырысқан әрекеттің нәтижесінде дүниеге келетін шешім болуы қажет. Нагыз өмірдің өзін көрсететін плюрализмнің нәтижесінде

монастырь, бірыңғайдағы, көпшілікті қанағаттандыратын шешім қабылданады.

Бірақ мұндай жағдай сирек кездеседі. Келісім көбіне компромистің негізінде қалыптасады – құреске қатысушылардың бір-біріне “жол беруінін” арқасында. Мұны моноплюрализм деп атайды [9].

Моноплюрализм, бұл таза монизм емес, бірақ тіке, өзгелерді тындармайтын плюрализм да емес. Келісім іздеу идеясына негізделген моноплюралистік жолда өмірге, журналистикаға түрлі күштер алып келетін ортақ пікірге үмтұлатындар да, одан қашатындар да тепе-тендік калпына түседі. Дәл ортаға үмтұлу күшінде. Моноплюралистік ойлауға көшу өте қын. Бірақ басқа жол жок, қоғамның әлеуметтік құрылымының күрделілігін ұғыну, қоғамның біртұтастығын сезін моноплюрализмге алып келеді. Және ол акпараттық тәртіп тұжырымда-масының органикалық құрамдас бөлігіне айналуы тиіс.

Акпараттық тәртіп мәселелерін шешу жолдары осы екі жақтын – плюралистік әртүрліліктің арқасында қөпшіліктің барлығынан хабардар болуы, әрі қарай моноплюралистік шешім қабылдауға жылжуудың аясында гуманистік белестермен берік байланысып жатыр. Себебі акпараттық тәртіптің негізі жеке топтардың емес, жалпы әлеуметтік, одан терен үңілсек, жалпы азаматтық бағыттардан бастау алады.

Жалпы, плюралистік әртүрліліктің арқасында қөпшіліктің барлық мәселеден хабардар болуы, әрі қарай моноплюралистік шешім қабылдауға жылжу толеранттықа алып келеді.

Толеранттық – плюрализмнің керекті, бөліп карауға болмайтын серігі. Толыққанды, конструктивті плюрализмнің маңызды шарты. Толеранттыз плюрализм “өзін өзі орға жығып” тынады [10]. 1993 жылы Париже қабылданған Толеранттық туралы Декларацияда былай деп жазылған: “Барлық мәселені шешпесе де, толеранттықа балама жок, себебі барлық мәселе диалог арқылы шешілетін мәлім”.

Төзімділік тұжырымы қоғамдық қарым-қатынастың барлық қатысушылары түгелімен жауапкершілікті бірге арқалайтынын түсінінен бастау алады. Әйтсе де төзімділік саясаткерлер мен журналистердің түсінігінде тек “төзімді” ретінде қалыптасқан. Сондықтан мағынасы да жай ғана төзімді сияқты. Латынның “tolerantia” сөзінің мағынасы жай ғана “төзімді” емес.

Төзімділік өзіндік көзқарасы бар басқаша ойлайтындарды тындау, сөз беру деген сөз. Бірақ осында кейіп көрсететін, алайда, өз ойын жалпыға ортақ мұддені көрсетеді деп таңатын белгілі бір топтардың да болатыны рас. Бұл корпоративті мұддені қорғайтын “жартылай төзімділік”. Немесе “өзімдікі” және “өзгенікі” деп бөлетін екіжақты стандарт.

Әрине, төзімділік барлығына бірдей төзуді, ойна келгенде айтуды білдірмейді. Қоғамдағы әртурлі әлеуметтік топтардың мұддесін қорғайтын үйымдар мен бірлестіктердің өз бағдарламасын, идеясын іске асыру үшін болатын ізгілікти диалог аясында бірін-бірі тындауы дегенді білдіреді. Төзімділік қылмыстық топтарға, экстремистік күштерге, адамзатқа қарсы идеяларға қарастырылмайтынын айту артық. Сондықтан “төзімділік азаматтардың гуманистік алға үмтұлушылығының бір формасы” [11].

Төзімділік пен гуманизмнің арасындағы байланыс өте маңызды. “Егер біз адам болып қалғымыз келсе, біздің жолымыз біреу –ақ, ол – ашық қоғам” деп жазады К.Поппер.

Ашық қоғамның сипаттамасы, – деп жалғастырады ол, ... мына мәселелерді қарнерге үстай отырып гуманизмге сенгендер а) азаматтық міндеттемелерді тен етіп белгендеге, яғни бостандықтың қоғамдық өмірде қажетті шегін ешкімнің аттап өтпеуі; б) зан алдында барлық азаматтың бірдей болуы; в) бірақ зандар белгілі бір топтың, кластың мұддесін ғана қорғамауы керек; г) өділетті сот; д) берілетін басымдықтың да тен бөлінуі – ондай қоғамды азамат қабылдайды, оның мүшесімін деп есептейді, тиісінше ол ашық қоғам [12].

Адам құқықтары жөніндегі жалпыға ортақ Декларацияда былай деп жазылған: “Барлық адам дүниеге келгенде өзіндік қадір-қасиетке, құқықтарға байланысты еркін және бірдей. Адамдар бір-біріне бауырмал болуы тиіс, өйткені оларға сана мен үят берілген.”

Адамдардың тенденцияларының бірдей екенін сезінүі оларды сенімділікке жетелейді. Сондықтан төзімділіктің тиімді базасы – қоғамдастық рухы, ал, мұндай рух адамдар, топтар, партиялар арасында өркениетті диалог орнатуға кепіл болады. Текетірес, дау-дамайды шешуге, сөндіруге, жұмсарутға жол салады. В.М. Золотухиннің берген мінездемесінен сөйкес, “азаматтық төзімділік “өзінді сактау” идеясына негізделген рационалды дәстүрге арқа сүйейді, сөйтіп қоғамдық қарым-қатынастарда келісімге

жету қажеттілігін көрсететін өлеуметтік сипатқа ие болады” [13].

Шын мәнінде, нағыз төзімділік басқа пікірді өзінің лікірінен төмен қойма, басқа қезқарасқа күрметпен қарауды білдіреді. Немесе белгілі бір топ, белгілі бір өлеуметтік құштің пікірі бұқаралық ақпарат құралдарында монополияға ие болмауы керек. Әділеттілік пен шындық туралы белгілі бір топтың ғана қезқарасы болуы мүмкін емес, ал егер айтылып отырғандай, монополия болса, ол әділеттілдік те, шындық та емес.

Әрине, әрбір позицияның әлсіз, айқын емес, қарама-қайшылыққа толы тұсы болады. Сондықтан төзімділік бөтен ойға төзімді болу дегенді ғана білдірмейді, оппоненттермен арадағы қарым-қатынаста та төзімді болу дегенді мензейді.

“Төзімділікке белсенділік қажет, барлық жақтардың паритетіне сүйенуі керек, монополиямен мұлдем қабыспайды, компромисс диалогына дайын, “жол беруге” ықыласты ” болуы қажет”[14].

Осыған байланысты журналистерге арналған тағы бір қағида туады – Плюрализм төзімділігі абайлауға, қайрымды көніл-күйге арқа сүйейді. Басқалардың пікірлерімен танысып, талдау бөтен адамның ой-тұжырымына бойлауды ғана көрсетпейді, егер қайшылық болмаса, оны моянындауды, өз байламын да енгізуіді жокқа шығармайды. Төзімділік – өртүрліні, өркілы дүниені сезіну, өзгенін қундылығына сыйластықпен қарау мәдениеті.

Бұл “біздікі” және “бөтендікі” немесе “бізге үқсайтын, біздікі” деп алалау емес, керісінше, өзімдікіне үқсамайтын өзге дүниені тануға ұмтылыш.

Азаматтық қоғамның қарқынды дамуы, оның құрылымдарының белсенділігі мен айқын позициясы оның бірінші кезекте мемлекеттік және экономикалық салаларда жетекші орынға ие болуына жол ашады. “Еркіндіктің, демократия мен әділеттіліктің кепілі – азаматтық қоғамның болуы ұстынды түрде маңызды, ондай қоғам құқықтық мемлекет аясында өркендейді, ал екеуі бір-бірінсіз тіршілік ете алмайды – қоғамның тұтастығын ұстап тұру керек, екінші жағынан, мемлекет аумақтық, мәдени, шаруашылық жағынан бүтін болуы тиіс” [15].

Бірак дамушы демократиялық қоғам Қазақстанның азаматтық “денесі”, демократиялық даму жолында жетекші, айқындаушы рөл атқаруы тиіс болса да тиісті дәрежеде өркендермен отыр. Сондықтан, шын мәнінде, демократиялық

бағытты ұстанған құштер, олардың ішінде журналистика азаматтық қоғам құрылышы мен оны дамыту ісіне мөн бермеуіне болмайды. Қазақстанның журналистика азаматтық қоғамның дамымай отырғанын айтқаннан басқа, оның құрылымдарының көбінің әлсіздігін көрсеткеннен өзге, партиялардың ұйымдастыру және идеологиялық жұмыстарының тұрақсыздығын, оның ішінде күш жинап келе жатқан оппозициялық партияларды сынағаннан басқа дәйекті материалдар бере қоймайды. Азаматтық қоғамды идеологиялық-ұйымдастыру жағынан қамтамасыз ету әрекеті байқалмайды. Ал, кең тараған пікірге сүйенсек, азаматтық қоғам орнатуға деген ұмтылыш бұқаралық ақпарат құралдарының арқасында келеді. Алайда, мықты ұйымдастырушылық ресурсы бар “төртінші биліктің” өзімен қабысатын халықтық-тұманистік позицияларға (азаматтық қоғам орнату жолында БАҚ-тың атқаратын шаруасын ұстынды түрде анықтап беретін, оның өте маңызды екенін айрықша атайтын) арқа сүйеп, азаматтық қоғам орнату процесіне конструктивті түрде араласа алмай отырған жайы бар. Бұл мемлекеттің, барлық журналистер қауымдарының қолға алуы керек іс. Өйткені қоғамдағы демократиялық қадамдардың ойлағандай нәтиже беруі азаматтық қоғам құштерінің бірлесіп әрекеттегенде тікелей байланысты. Бірак қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдарының белсенділігі, менің пікірімше, өлі де төмен. Ресейде бұл саланы зерттеу басталды. И.М. Дзялошинский мынадай маңызды мәселелерге тоқталады: ресейлік БАҚ өзін азаматтық қоғамның ажырамас бөлігі екенін түйсінген жоқ. Соған қарамастан БАҚ-тың азаматтық қоғам орнатудағы рөлі есіп келе жатқаны байқалады. Ең маңыздысы, БАҚ азаматтардың қоғамдағы жүріп жатқан процестерді түсінуі үшін, өз проблемаларын қоғамдық деп қабылдап, олардың қоғамдық белсенділігін арттыру үшін ақпарат легін күштейтіп келеді, барлық жағдайдан хабардар етуге ұмтылып отыр”[16].

БАҚ-тың азаматтық қоғамды қалыптастыру мен дамыту жолындағы іс-кимылдының іргетасы, әлеуметтік қарым-қатынастың субъектісі ретінде әрбір адамның азаматтық позициясын қалыптастыруға ықпалдасуы керек. Азамат – бұл, төлқұжаттағы жазу ғана емес. Жалпы, ғасырлар бойы тәуелді, бодан болып келген Қазақстан халқының “азamat болу міндет” деген ұстынды бірден ұстана қоюы қын. Құлдық психологиядан арылу, “бір күндік нан тауып жеу ” сияқты

тар шенберден кең еркін ойлайтын азаматтық қоғамға шығу – демократияның кесімді императиві. “Private sphere” қамытын тастап – “public sphere” деңгейіне көтерілу көп еңбекті қажет ететін, көп бағытты және бір сөтте орындала қоймайтын акт. Монтескьенің “адамның қалыптасуы азамат атануының басы ғана” деуі бекер емес.

Бұл тұста өсер ететін күш те көп – азамат атануға өзін-өзі жетелеу, коршаған ортанның ықпалы, білім және ағартушылықпен айналысатын мекемелердің жұмысы, қоғамдық ұйымдардың қызметі... Ал журналистика арқалайтын жүк айқындаушы рөл аткарады, сондықтан кезкелген БАҚ-тың акпараттық саясатында азамат туралы, азаматтық жайындағы қазіргі заманғы ұйымдарға негізделген тиісті міндеттер нақты, өрі толық жазылып қоюы тиіс. Бұл бұқаралық акпарат құралдарының ішінде пәрменді, тиімділігі жоғары болып отырған телевизиялық арналарда өсірсе мән беретін мәселе.

Алайда, бұл міндет орындалып отыр дей алмаймыз, тіпті такырыпты қаузаудың өзі сауатсыз басталады. Азаматтық қоғамның әлсіздігін сыйнайтын акпарат құралдарында “Азамат” деген сөздің өзі кездеспейді. Демократия жағдайында барлық БАҚ-тың басы да, жүрегі де азаматтық болуы керек. Құн төртібіндегі басты пункттердің бірі етуі міндет. Мәселе, бұл сөздің журналистер санасында қандай мағынада қалыптасқанын, оның ғылымда қалай талданып жатқанын білуде де жатыр.

Жалпы, «азаматтық» және «саяси мәдениет» деген ұфымдарды бір арнада карастыру басым. Ғылыми айналымға “саяси мәдениет” терминін енгізу онай болған жоқ. Ашық және жабық түрде қарсылыққа ұшырады, түсінбеушілікке кездесті, қабылданбады. Ал саяси мәдениет туралы кезқарас қалыптасқан кезде оның аясына көптеген мәселе “сыймай” қалды. Оларды азаматтық мәдениет ракурсында қараша қажеттілігі туды. “Адам-азамат” сөз тіркесі, “саясат”, “мәдениет” деген ұфымдар іргелі категориялардың күрделі саяси триадасын құрастырады. Ал ғұлардың әрқайсысы басқа ұфымдардың негізін құрауға қызмет етеді. Бірге жиналып нақты қарым-қатынастар мен иллюзиялардың, дәстүрлі мәдениет пен карынды процестердің, дәстүр мен жаңашылдықтың үлкен әлемін бейнелейді.

Саясаттану адамды азаматтық қасиетімен бірге көрмейтін болса, соғұрлым мәдениеттен алытай береді. Яғни, саяси шешімдердің

тиімділігі де төмендемек, тиісінше қоғамдағы дағдарыс күшейіп кетеді. Себебі саяси мәдениет күндылықтар пирамидасының шыны тәрізді қарастырылады, ал азаматтық мәдениетке буржуазиялық сипат беріліп келді. Батыс саясаттанушылары өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап азаматтық мәдениет категориясын зерттеуге деңкейді. Зерттеу нәтижелері үлкен өсерге бөлейтіндей болып шықлады, сонымен қатар, бұл категория саяси мәдениет аясында қарастырылды. Саясатқа деген қызығушылық пен оған қатысуға үмтүлу деп түсіндіргендер де болды.

Адамның өзінің азаматтық құқыктары мен міндеттерін түйсінуге, сондай ақ, қоғам алдындағы түйткілді мәселелерді шешудегі орны мен рөлін анықтауға септесетін адамгершілік, құқықтық, саяси, эстетикалық және басқа да салалар бойынша білімі және соған сәйкес қалыптасатын болмысының деңгейі, сипаты мен мағынасы азаматтық мәдениет деп аталады [17]. Журналистика ушін мұндай тұжырымдамалық сараптамаларды білген дұрыс та, міндетті де. В.А Сидоровтың “журналист өзінің кәсіби қызметі аясында саяси мәдениетті дамыту жолындағы субъект ретінде қабылдануы керек ” деп жазуы бекер емес [18]. Э.Б. Ламбет, өсіреле, жастар арасында мәдениеттің жетіспеушілігін айта отырып, “егер бұқаралық акпарат құралдары осы бағытта жастарды қытудың бір бөлігін өз мойнына алатын болса, онда сабак жоспарын қайта қарауы керек” [19], - дейді.

Ал “сабак жоспарының” басты идеясы, бастақырыбы қандай болуы қажет? Журналистиканың бұл қызметтің азаматтардың әлеуметтендірудің қалыптастыру жолындағы өрекет деп бағалаған жөн сиякты. Бұл процесте адам қоғамдық өмірге білім, қалыптасқан дәстүр, құндылықтар жүйесінен өтіп, содан кейін қоғамдық қарым-қатынастар жүйесіндегі өз орнын анықтап, алға қойған максаттары мен оларды жүзеге асыру тетіктерін сарапал барып енеді. “Бұл мәселе өте маңызды, – деп жазады Ги Эрме, – демократтардың мықты демократия құру мүмкін емес, яғни аталған процесте белсенді және жауапкершілігі мол рөл атқаруға күлшынып отырған азаматтардың ойлаған межеге шығамын деу құр әнгіме ғана” [20].

Әйтсе де әлеуметтендірудің мінездемесі мен бағыттары жөнінде әртүрлі пікірлер бар. Біріншіден, “егер масса – тобырдың білімі тәмен, басқару мүмкін емес болса”, онда ол тобырдың өзіне “сендерді авторитарлық әдіспен ғана бас-

қару мүмкін” деген пікір таңылады деген сипаттама береді [21]. Бұл пікір бойынша элитага үлкен мүмкіндіктер беріледі, “карапайым адамдарды тарту, олардың белсенділігін ояту, араластыру шектеулі түрде жүреді. Қатардағы азамат пассивті, жігерсіздеу болып, элитага құрметпен қарауы туіс” [22].

Екіншіден, ғалым Г.Г. Диленскийдің байкауынша, Ресейдің саяси элитасында демократияландыру процесін тереңдетуге немесе демократиялық ағарту ісімен айналысуға ынта білінбейді, элитаның құлқы жоқ [4].

Қазақстандағы жағдай жалпы алып қараганда осындағы деуге болады. Мысалы, “Хабар” және “Қазақстан” телеарналарының жаңалықтар топтамасын сараптамадан өткізсек, саяси билік болсын, саяси партиялар болсын елден ерекше институт тәрізді әсер қалдырады. Саяси элитаның, саяси партиялардың мәжілістері, қабылданатын шешімдер, халықтың арасында өткізген кездесулері құрметпен көрсетіледі, “олар қалың көпшілікке назар аударды, қандай мәртебе” деген жазылмайтын, бірақ анық байқалатын құлдық психологияны егу басым. Осыған қарап, қарапайым адамдардың өлеуметтендірілуі қандай бағытта жүріп жатқанын бағамдау қын емес. Бұл өлеуметтендіру патерналистік рухта, конформизм, эскализм рухында, соңдай-ақ, жеке бастын ғана пайдасын көздейтін тұтынушылық ренкте жүріп жатыр. Және көптеген ақпарат құралдары, олардың ішінде пәрменді телевизиялық арналар да осы бағыттардың бірін ұстап, аудиториямен арадағы байланысын орнатады.

Шын мәнінде, өлеуметтендіру дегеніміз – тобырдың элитамен қарым-қатынасын жақындау, арадағы үлкен айырмашылықты барынша азайту, түсінбеушілік пен текетірес деңгейін төмөндөту. Тіпті қалың бұқараның терең ойлыларын тартып, элитага енгізу керек. Осыған сәйкес В.А.Сидоров Дж.Тойнбидің мынандай бақылауына назар аударады: “Тойнби гуманистік шешімге келуді ұсынады – өсіп жатқан қоғамның шығармашылықтан ада көпшілігін шығармашылық пионерлерге дейін жеткізу қажет, онсыз қарыштап алға жылжу мүмкін емес” [18]. Мұндай гуманистік-демократиялық позицияны қоғамдық қатынастар жүйесіндегі айрықша рөліне сәйкес журналистика атқаруы туіс болып шығады. Бұл жолда БАҚ не тыңдырып жатыр? Л.Л. Реснянская БАҚ-тың сынай отырып, былай деп жазады: «Қалыптасқан жағдайда азаматтардың саяси-идеологиялық, өлеуметтік,

қомектесетін нақ БАҚ. Бірақ ол кезде көптеген бағытты өзгерту керек – өте қымбат тұратын насиҳат технологияларын қоғамдық сараптамаға, партиялардың стратегиясы мен тактикаларын саралауға, бағдарламаларды талқылауды ұйымдастыруға алмастырған дұрыс. Өлеуметтендіру процесінің жүруіне, демократиялық ұстынды нығайтуға жұмыс істеген жөн” [23].

“Адамдар өздерін, өз идеяларын, өмір сүру қалпын БАҚ арқылы түсінгісі келеді, өлеуметтік позицияларын ақпарат құралдарын оқып, көріп, тындағаннан пайда болатын образдар, тетіктер арқылы қолдан, күшеткісі келеді, қауымдық бірлікті, құндылықтарды, өзіндік сананы бекіткісі келеді”, – аудиторияның өзінің өлеуметтік бірегейлігін іздеу сипаттамасын “Media and Democracy” кітабында осылай береді. Сонымен қатар былай деп ескертеді: “Тез жүріп жатқан өзгерістердің арқасында топтардың құрылымы мен өзіндік санасы айқындалмаған қоғамдарда ішкі нәзік қажеттіліктерді орнатып, нығайтуға БАҚ қомек көрсетуге міндетті” [21]. Ал Қазақстандағы БАҚ мен саяси элитаның арасындағы тығыз байланысты айтылған мәселенің көбесін төздетіп сөруге ықпал етеді деу қын. Алайда оны “жақсы” – “жаман” ұғымдарының аясында қарастыруға да болмайды. Қалыптасқан дәстүр оп-оңай бұзылмайды, қазақ баспасөзінің даму тарихымен сабактасып өріліп жатыр. Медианарық құрылымдарының трансформациясы және “білік – БАҚ” қарым-қатынасын сараласақ, кеңес дәуірі, қазан-төңкерісіне дейінгі кезеңге дейін барып зерттеу керек. Откен ғасырдың басындағы прогрессіл басылымдардың орны бөлек, олардың шығу тарихы да ұзақ емес. Негізінен империялық саясатты нығызыдау үшін шығарылған губерниялық үнқағаздар жарық көрді. Кеңес өкіметі уақытындағы БАҚтың мазмұнын сипаттау артық. Ресейдің өзінде баспасөз 19-ғасырдың екінші жартысында ғана даму жолына түсті, өлемдік тәжірибеге сүйенсек, өте кеш, – деп жазады, ресейлік ғалымдар [24]. Бірақ цензураның 20-ғасырдың сонына дейін болғанын ескерек, шынайы журналистика туралы сөз қозғау артық. Цензура жүйесін зерттеумен айналысатын Г.Жирков патша өкіметінің баспасөзге жасаған экономикалық қысымы туралы мынаны айтады: Баспасөзді бақылайтын цензура Бас баскармасы журналистиканы капитал тұрғысынан қадағалады. Бұл

экономикалық тетіктерді белсенді түрде колдану арқылы жүзеге асты [25]. Мысалы, билікке қарсы шықпайтын газеттерге арнайы субсидиялар бөлу. Мұндай “әдісті” қазіргі Ресейдің де, Қазақстанның да медианарығынан байқауға болады. Яғни «цензура жок» дегенмен шектеу мен қысым көрсету мүлдем жойылмағанын аңғару киын емес.

Екінші жағынан, БАҚ-тың билікке бағыныштылығы биліктің диктаторлық өрекетіне ғана байланысты емес. Журналистердің өздері-ак, биліктің нұсқауын күтпей, билікті мадактайтын, билікті қанағаттандыратын материалдар береді. Мұны самоцензура – өзцензура дейді. Өзцензура көптеген журналистің ішінде отыр. Бұдан БАҚ пен билік арасындағы патерналистік қатынас келіп шығады. Өздері мекендейтін ел территориясының үлкендеріне, географиялық, экономикалық алуандығына байланысты ресейлік ғалымдар БАҚ-тың аймақтық нарығын бірнеше топқа бөледі. Кеңес моделінің авториатарлық үлгісі, жанаған кеңестік үлгі немесе басқарылатын бостандық үлгісі, кеңес моделінің патерналистік үлгісі деген сияқты. Сонымен қатар нарықтық, нарыққа көшүші, конфронтациялық және жыланқы түрлері бар. Ал патернализм жоғалу үшін “төмендегілердің” бағынуға көнгісі келмейтінін көрсетуі керек [26]. Тарихи сабактастық және басқа үқастықтарға орай Қазақстанда да бұл үлтілердің үзінділері кездеседі. Мемлекеттік телаарналар мен газеттер толығымен атқарушы биліктің бақылауында. Мысалы, акпараттар топтамасында берілетін материалдарды сипаттасақ, ел басқарып отыргандар қалың көпшіліктің ортасында тұрады, ал қалың көпшілік - масса жапартамагай “тізгінді ұстал отырғандардың” қолын алып қалуға тырысып жатады. Ұйымдастырылтын мұндай шараларға баратындардың барлығы тек жұмысынан айрылып қалуды ойлаған бюджеттік мекемелердің қызметкерлері немесе оқу орнынан шығып калудан қорықкан студенттер емес, өмір сүру қалпына “шүкіршілік” айтып отыратын қоғам мүшелері де бар. Бұл саяси мәдениетіне қарай топ-топқа белінетін азаматтардың бір шоғыры. Қазақстанда мұндай топтардың пайыздық үлесін дәп басып айту қыын. Оның басты себебі өлеуметтік сұрау салынбайтыны, оған өзірге мүмкіндіктің жоқтығында емес, билік оппоненттерінің пікірі, көзқарасы жалпылттық акпарат құралдары, ең тиімді құрал – телаарналарда көрсетіліп, берілмейтінінде. Мемлекеттік

телеарналардан көрсетілетін өмірге қарағанда азаматтардың басым көбі қоғам дамуына риза. Алайда орталықта бағынбайтын ақпарат құралдары, олардың ішінде Интернет сайттарын парактаганда телевизиялық сюжеттерге құле, әрі жиіркенішпен қарайтын азаматтардың бірен-сарап еместігі анық байқалады.

Еркін баспасөз халық еркіндігін іске асыратын бірден бір тетік. Барлығын екшеп барып кимылдауға ұмтылу, өлеуметтік өмірге белсенді түрде қатысады жүктейді. “Нағыз азаматтар бұл көңілі елендеп тұратын көрермендер”, – деп сипаттайты Г.Алмонд. Олар сарапшылар ғана емес, қайраткерлер, оның үстіне азаматтық белсенді өрекеттерінің негізінде “елді жүйелі сезінү” жатады [22].

Сонымен, БАҚ қандай позиция ұстанып отыр? Егер олар өздерінің “төртінші билік” рөлін белсенді, әрі ұғынықты, демократиялық рухта, гуманистік негізде орындағылары келсе, жауап біреу – олардың міндеті жан-жакты, азаматтық өлеуметтендіру ісіне тұракты әрі түпкілікті қатысу. Әрине, бұл тек олардың атқарытын рөлі емес, өлеуметтендіруге азаматтық қоғамның барлық құрылымы – саяси партиялар, кәсіподактар, шығармашылық қоғамдары, мемлекеттік және жекеменшік білім орталары, тағы басқалар қатысуы тиіс, қатыспауы мүмкін де емес. Бірақ деректер партиялардың жақтастар іздеумен күн кешетінін, ал мектеп біліміне келсек, олардың тым жұтандығын көрсетеді. “Азамат”, “азаматтық”, “азаматтық мәдениет” жайында акпарат жоқтың касы. Сондықтан “азаматтық мәдениетті” қалыптастыру жолындағы ауыр жүкті БАҚ өз мойнына алуы керек жағдай туып түр.

Азаматтық мәдениетті кімнің арасында қалыптастырады? Азаматтық қоғамның өзегі іспетті, оған тұрактылық беретін және алға тартатын күш – қоғамдастық. Г.Блумердің берген сипаттамасына жүгінсек, “қоғамдастық” терминінің мына адамдардың топтарына қатысы бар: а) қандай да бір мәселесі бар, б) сол мәселені шешу жолдарына байланысты пікірлері жакын, в) мәселені шешуге байланысты пікірталастыратын [27].

Қоғамдастықты қоғамның әртүрлі тобы қалыптастырады, бірақ негізгі күш – орта тап. “Азамат” терминінің қалалықпен байланысты болуы бекер емес. Орта таптың өкілдері экономикалық жағынан тәуелсіз, әрине, оларға көп ретте “күштілерден” (жоғары тап) бірігіп қорға-

нуға тұра келеді. Олардың еркіндік сүйгіш рухы, жауапкершілікті сезінүі, адамдардың құқын қорғауы, таңдау құқығы болуын талап ету қасиеттері осы күрестен шығады. Орта тап өздерін саяси жағынан да, экономикалық тұргыдан да тәуелді етуге тырысатын “жоғарыдағыларға” үнемі сынни қөзкараспен қарайды, алайда өздерін теңестіруге карсы. Олардың позициядан таймауына, өлеуметтік баспалдақпен жоғары қөтерілуіне шығармашылық бастамашылдығы, өз күшімен кимылдауы, іскерлігі, динамикасы ықпал етеді.

Олардың тұрақтылығы мен жоғары қөтерілуінде маңызды рөлді білім атқарады (жалпы білім, кәсіптік білім), ол білімді үнемі толықтырып отыруы да маңызды. Орта тап құрылымында басты орынды интеллигенция иеленеді және бұл белгілі дөрежеде әділдетті де. Әйтсе де, орта тап өкілдерінің жаппай мәдени-білім өлеуетін арттыруының, олардың зиялышы қасиетін дамытудың өлеуметтік мағынасы аса маңызды. Өлеуметтік-таптық әркелкілік, кейбір жағдайдағы тұрақсыздық орта таптан тәзімді болуды, диалог пен келісімге компромисс арқылы жететін кез туатындықтан оған дайындықты қажет етеді, ал зиялыштың осы қасиеттерді шындауға ықпалы зор. Бұл жерде Алмонд пен Вербаның “азаматтық мәдениет – бұл қонырсалыңдықтың, сабырлылық, ұстамдылықтың саяси мәдениеті” дегені дәл келеді [22]. Осының барлығы қоғамдастықтың нақты негізі орта тапты азаматтық қоғамның жетекші, ортақтастыратын, белсенді субъектісі екенін дәлелдейді. Және ол демократияның арқа сүйектін күші (бұл туралы ерте заманда Аристотель, ал ағарту кезеңінде Дефо айтқан).

Орта таптың тағдыры, қалыптасуы, ыдырауы, қайта өркендеуі драмаға толы. Ең қорқыныштысы, орта тап өкілдері журналистер үшін бір бүтін болып көрінбейді – өртүрлі топтар ретінде қабылдайды. Мысалы, бірсесе дәрігерлер мен мұғалімдердің нашар тұрмысын талқылайды, бірсесе жоғары білім мен ғылым мәселелерін қарастырады, тағы бірде фермерлер мен шағын кәсіпкерлікпен айналысатындардың мұнын жоқтайды, енді бірде шығармашылық, техникалық, гуманитарлық интеллигенцияның сұрақтарын қаузайды. Кәсіби жұмысшыларды да ұмытпайды. Алайда, елімізде орта тап жағдайы туралы толық көрініс жок. Олардың күн тәртібіндегі ең өзекті мәселелердің жүйелі берілуі, оған мониторинг жасау, әрқиылдық пікірлердің айтылуына

мүмкіндік туғызу, кенесу, өлеуметтік бақылау жасау жайында әңгіме қозғау артық.

Журналистика қоғамдастықты дамытатын фактор ретінде осы олқылықтардың орнын толтыру жолында белсенді әрекеттегені қерек.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы мен өркендеуі үзак, күрделі, қайшылықты процесс, оған мәдени-шығармашылық қызыметтің барлық құралы, оның ішінде БАҚ та қатысуы тиіс. Қоғамдастықты қалыптастыруға мүдделі журналистика “сұхбат құруға болатын” азаматтар тәрбиеленіп шығатын шараларды табанды түрде өткізуі қерек. Яғни мақсаты, жоспары, әрекеті осы бағытта жасалуы қажет.

Азаматтық сипаттың бастапқы құрайтын бөлігі – жалпының сауаттылығы, мәдени капитал. Сондыктan басты мақсаты – жалпы мәдениетті дамыту. К.Манхейм былай деп атап көрсеткен: “шынайы ойлау рухында тобырды тәрбиелеу, яғни демокартияның бетбұрыссыз дамуы барысындағы бірінші мақсат – сананы шынайы демократияландыру” [28].

ӘДЕБИЕТ

1. *Көвлөр А.И.* Кризис демократии М., 1997. С. 85.
2. *Гелинер Э.* Условия свободы – гражданское общество и его противники. М., 1995. С.65.
3. *Резник Ю.М.* Гражданское общество как феномен цивилизации. М., 1993. Ч. 1. С. 22-23.
4. Гражданское общество в России. Структура и сознание. М., 1998. С.9.
5. Гражданское общество и перспективы демократии в России. М., 1994. С. 29.
6. АиФ. 2000. /14. С. 3.
7. *Кин Дж.* СМИ и демократия М., 1993. С.130.
8. *Erlrich S.* Pluralism and off course. Oxford, 1982. Р. 244/7.
9. *Термин Н.А.* Бердяевтікі – караныз: Шаповалов В.Ф. Плюрализм мнений и социальная истина // Вестник Московского университета, Философия. 1993. С. 6.
10. *Pluralismus*. Köln, 1983, S. 572.
11. *Родионов Т.П.* Толерантность как социоприродное явление // Толерантность. Якутск, 1994. С.74.
12. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. М., 1992. м. 1. С. 248,229, м.2,С.126.
13. *Золотухин В.М.* Две концепции толерантности. Кемерово, 1999. С.57.
14. *Макаров Е.М.* Универсальность толерантности// Толерантность. Якутск, 1994. С. 8-9.
15. *Русская идея. Демократическое развитие России.* М., 1996. С. 15.
16. Региональная пресса России и структуры гражданского общества – сотрудничество во имя его развития. М., 1999. С. 143.
17. *Яценко Н.Е.* Толковый словарь обществоведческих терминов. СПб., 1999.

18. Сидоров В.А. Политическая культура средства массовой информации. М., 1994. С.157.
19. Ламбет Э.Б. Приверженность журналисткому долгу. М., 1998. С. 269.
20. Эрмे Ги. Культура и демократия. М., 1994. С. 148.
21. Media and Democracy. Strasbourg 1998. P.15.
22. Almond G., Verba S. The Civic Culture. P. 478.
23. Реснянская Л.Л. Выборы как фактор состояния коммуникационной среды//Журналистика в 1999 г. Тезисы. М., 2000. Ч.2. С. 5.
24. Вартанова Е.Л. СМИ постсоветской России. М., 2002. С.77.
25. Жирков Г. История цензуры в России XIX-XXвв. М., 2001. С.200.
26. Общественная экспертиза. Анатомия свободы слова. 2000. С.109.
27. Американская социологическая мысль. Тесты. М., 1996. С. 185.
28. Манхейм К. Проблема интеллигенции. С. 42-43.

Резюме

Статья посвящена анализу формирования гражданской культуры, обязательного элемента гражданского общества, раскрытию роли средств массовой информации в процессе становления гражданского общества. Особое внимание при этом обращено раскрытию значения телевидения в становлении системы ценностей гражданского общества.

Философия және саясаттану институты 11.06.09 түсті